

پاکستانی پنجابی ڈرامے داعمرا نی مطالعہ (2000ء توں 2020ء تاں)

SOCIOLOGICAL STUDY OF PAKISTANI PUNJABI DRAMA (2000 TO 2020)

مہ جیہاں خان

پی ایچ ڈی اسکالر (پنجابی)، ادارہ پنجابی سلیکھ تے رہنٹل سار، جامعہ پنجاب، لاہور۔

پروفیسر ڈاکٹر نیلہ رحمن

ڈائریکٹر ادارہ پنجابی سلیکھ تے رہنٹل سار، جامعہ پنجاب، لاہور۔

Abstract:

Punjabi drama, as a dynamic form of literary and artistic expression, has played a pivotal role in reflecting and shaping the socio-cultural landscape of Punjab. Emerging from traditional folk performances and oral storytelling traditions, Punjabi drama has evolved to address critical social issues such as caste discrimination, gender inequality, political upheavals, and the impact of partition and migration. This paper examines the development of Punjabi drama from its roots in folk theater, like nautanki and bhagat, to contemporary plays that engage with modern societal challenges. Through an analysis of significant works and playwrights, the study highlights how Punjabi drama serves as a mirror to societal dynamics, offering a platform for dialogue, resistance, and reform. It underscores the genre's contribution to raising awareness about pressing social issues while preserving the region's cultural heritage. By situating Punjabi drama within its social context, this work explores its enduring relevance in addressing the collective consciousness and fostering a deeper understanding of Punjab's evolving identity.

Keywords: Drama, Punjabi, Socio culture, Tradition, Contemporary circumstances, Characters.

پنجابی زبان و ادب وچ ڈرامہ نویں نثری صنف دے روپ وچ انگریزاں دے پنجاب تے قبضے مگروں لکھیا گیا۔ پہلاں ایہ ساڈے کول منظوم لوک صنف دے طور تے موجود سی تے لوک تھیٹر راہیں مکالماتی انداز وچ میلیاں ٹھیلیاں وچ کھیڈیا جاندا سی۔ لیکن انگریز دے آون مگروں ایس دی نویں نثری صورت تے اسلوب اُسریا تے ایس اُتے مذہبی رنگن آئی شروع ہوئی مثلاً 19 ویں صدی دے آخری دہاکے وچ ”ایس نچنت“ تے ”ملکہ استر“ دے نال نال نائیل دی پرانی کھتاتے مبنی اک ڈرامہ لکھیا۔ 1۔ فیہر چرن سنگھ شہید نے ”شکنتلا“ نوں پنجابی وچ ڈھالیا۔ ایس توں بعد ڈرامہ لکھن دا سلسلہ شروع ہویا جیہدے وچ بے شمار لکھاریاں نے سماج سدھار دے موضوع ہبھ اپنے قلم دے جاو جگائے۔ ایس توں بعد ڈرامیاں وچ سائنس تے ٹیکنالوجی دی رنگن وی چڑھن لگی تے سماج سدھار تادے نال نال حیاتی دے نویں پنکروں ڈرامے دا موضوع بنائے جان لگے۔

ڈرامہ اک اجیہی نثری صنف اے جو کہ خاص نقطہ نظر دے تحت حیاتی دی حقیقی عکاسی کردا دکھالی دیندا اے۔ ڈرامہ انفرادی، اجتماعی تے طبقاتی مسئلیاں نوں معاشرتی تے سماجی حقیقت نگاری دے رنگ وچ پیش کردا اے سو اکیویں صدی دے پہلے دو دہاکیاں وچ لکھے جان والے پنجابی ڈرامے وچ ملکی تے عالمی سطح دے واقعات جنہاں وچ 9/11 تے اوس توں بعد دے عالمی سیاسی منظر نامے، دہشت گردی، پاکستان دی اگلی اسلامی ایٹمی ملک دی گونج، اسلامائزیشن، میڈیا دی آزادی، نیو ورلڈ آڈر، تہذیبیاں دا انکراؤ، صوفی ازم دی نویں تشریح، نواں لسانی تے قومی شعور، نفسیاتی تے جنسی پکھاں بارے جاگرتی، فیمینزم، چائلڈ لیبر تے ہو رکئی نویں موضوع وی سامنے آئے۔

پاکستانی پنجابی ڈرامہ نگاراں نے 2000 توں 2020 تک دے حالات و واقعات نوں ایہناں پنجابی ڈرامے دا موضوع کیتا۔ جیہدے وچ بے شمار لکھاری شامل

نیں۔ ایہتھے اسیں اوہناں وچوں سرکڈھویں ڈرامہ نگاراں دے ڈرامے شامل کر رہے آں۔

i.	رات راوی دی	ii.	نجم حسین سید	دلیپ کور ٹوانہ
iii.	آسے پاسے	iv.	بانو قدسیہ	نجم حسین سید
v.	بکل دے وچ چور	vi.	کنول مشتاق	منظور اعجاز
vii.	خواب گلاب	viii.	حفیظ خان	شاہد ندیم
ix.	ریجھاں رنی	x.	گہت خورشید	نجم حسین سید

xi.	دپو امندری	xii.	انھی چنھی دی کئی	فر جاد نبی
xiii.	کھیڈاں	xiv.	رنگ رنگاں وچ	نجم حسین سید
xv.	ایویں نہ بنی اوہ گل	xvi.	کلا میٹھا ابھیس	شاہد ندیم

پنجابی زبان دے ادب دا شروع توں ای اک خاص مزاج رہیا اے تے ایس خاص مزاج نوں مد نظر رکھدے ہوئے ساڈے پنجابی ڈرامہ نگاراں نے اپنی تہذیبی تشخص تے ثقافتی ورثے نوں بھال دیاں ہوياں تاریخ دے اوہناں ورقیاں نوں پھولیا جنہاں وچ ایسٹ انڈیا کمپنی، انگریز راج، پنجاب دی دھرتی تے قبضہ، 1857ء توں لے کے 1947ء دے فسادات فیر 1965ء تے 1971ء دی جنگ دے نشانات نوں بڑی آسانی نال ویکھیا جاسکدا اے۔ پنجابی ڈرامہ نگاراں نے اپنیاں لکھتاں راہیں ہر معرکے دے پس منظر وچ پیدا ہون والی بیداری جیہڑی سیاسی، سماجی، معاشی تے معاشرتی صورت وچ سی اوہنوں بیان کرن دا جتن کیتا۔ اوہناں ڈرامہ نگاراں وچ سب توں اگھڑواں نال نجم حسین سید ہوراں دا اے جنہاں نے پنجابی زبان و ادب وچ تاریخ دے ادراک نوں ماضی تے حال نال جوڑ دیاں ہوياں اوہ تصویراں پیش کیتیاں نیں۔

نجم حسین سید ہوراں دا ڈرامہ ”اک رات راوی دی“ ایہدی بہترین مثال کر دا دکھائی دیندا اے۔ ایہ اک اجیہا ڈرامہ اے جیہدے وچ 1857ء وچ راوی دے کنڈھے وں والیاں و اسیاں نے انگریزاں دے ظلم دے خلاف آواز بلند کرن دا آہر کیتا سی۔ اوہناں نے رائے احمد خان کھل دی آگوائی وچ 1857ء وچ نابری دی تحریک نوں زور دتا تے اک انگریز افسر ’برکلے‘ وی مارا گیا۔ ایہ اک تاریخی ڈرامہ اے جیہڑا کہ نجم حسین سید ہوراں نے برکلے دی وار دے ڈھولیاں دے جوڑ میل نال لکھیا اے۔ نجم حسین سید ہوراں نے جتھے تاریخ نوں چھیڑیا اے اوہتھے ای اوہ ایس ڈرامے وچ اوس ویلے دے سماجی تے مذہبی اقدار تے وپہار دی گل کر دے نیں۔ اوہناں نے 1857ء تے 1920ء دے وچکار دی رہتل تے وسیب نوں دکھاون دا آہر کیتا اے۔ مثال دے طور تے 1857ء دے باری رہتل دی نمائندگی رائے عنایت دی حویلی کر دی اے۔ کہ اوس دی بیوی صبودا پلنگ، سنگھار میز تے دوسرے ہور بہت سارے لوک جنہاں وچ شان، پرویز، نذیر، سانی تے مراد وغیرہ شامل نیں۔ دو جے پاسے 1920ء دے لہور وچ رائے سالار دی کوٹھی، کمرہ، صوفہ، الماری، رسوئی، جدید طرز زہائش دی نمائندگی جا پدی اے۔

سالار خان تے مراد بھلی نیں۔ اوہ اکو نظریات تے رائے احمد خان کھل دے خاص نیں، اوہناں دی گل بات وی سانجھی اے پر ایہتھے ڈرامہ نگار نے عمرانی حوالے نال ساڈے سماج دے اک کچھ طبقاتی ونڈول اشارہ کر دیاں ہوياں اُتلے تے ماڑے طبقے دی گل کیتی اے کہ اُمتلا طبقہ ہمیشہ مفاد پرست رہیا اے اوہناں اپنیاں وفاداریاں ہمیشہ مالی فائدہ لہجہ دے ہوئیاں جوڑیاں نیں ایہدی بہترین مثال سالار خان دی اے جیہڑا کہ انگریزاں دا ساتھ دیندا اے تے مراد نال غداری کر دا اے۔ دو جے پاسے نجم حسین سید ہوراں نے ایس ڈرامے دے ذریعے اک ازلی ریت بارے گل کیتی اے کہ ساڈے سماج وچ ہمیشہ ماڑے طبقے نے اپنی سکت اک دوجے نال جوڑے ڈاڈھیاں اگے کھلون دا حوصلہ کیتا اے جیہدی بہترین مثال رائے احمد خان کھل، ’مراد فتیانہ‘ تے ’نواب عنایت‘ دا ملازم سو جھا اے۔

”سو جھا: نہ اوہناں مینوں گھلپتے ہاسلار دے نال رہن واسطے ای پر اوہدا جدی مراد بن کے۔ اوہناں سوچیا ساڈا جدی مراد سی سالار دے نال رہوے تاں سر پر احمد خان دے دل وچ سالار ولوں شک جسمی شک دی تریڑ سبجے سبجے دوہسی تے اوڑک سالار نوں احمد خان کولوں دکھ کر دیسی۔“²

نجم حسین سید ہوراں نے ایس ڈرامے وچ جتھے لوکاں دی نفسیات دی گل کیتی اے اوہتھے اوی اوہ فیمنزم دی گل کر دے نیں کہ کس طرحاں ساڈی سوسائٹی وچ لوک اپنے فائدے لئی یاں نکلے نکلے مفادات لئی وڈے انقلاب وچ رکاوٹ بن دے نیں۔ لوکاں وچ انفرادی تے اجتماعی مفادات بوہتے اہم ہون دے نیں رائے عنایت دی سوانی ’مبو‘ ایہدی بہترین مثال اے۔

”سانی: بابا تاں کیوں انگریز نوں قبول دے او۔

مبو: تینوں کیوں دیاں۔ سانوں کیہ لگے، انگریز نال جاں کسے ہور نال۔ اسان نے آپنا گھر دیکھنا۔

سانی: اماں ہمیشہ گھروں ای تے نہیں وڑیا رہندا بندہ“³

نجم حسین سید ہوراں نے ساڈے سماج دے اک بڑے اہم مسئلے پسندنا پسند بارے گل کر دیاں فیمنزم دے کچھ نوں عمرانی حوالے نال نمایاں کیتا اے۔ ساڈی سوسائٹی وچ جے عورت پسندنا پسند دا اظہار کر دیوے تے ایہ اک اچھوت گل تصور کیتی جاندی اے۔ حالانکہ فیمنزم تحریک نہ صرف عورتاں دے حقوق و برابری واسطے آواز چکدی اے سگوں عصمت فروشی، زنا بالجبر، ووٹ دا حق، خاندانی منصوبہ بندی، اسقاط حمل، مرضی دے خلاف ویاہ، کئی عمرے ویاہ دے خلاف وی آواز بلند کر دی

نظر آؤندی اے۔ نجم حسین سید ہوریں وی ایس حوالے نال متحرک نظر آؤندے نیں۔ مثال دے طور تے ایس ڈرامے وچ سانی اک اجیہا کردار اے جیہڑا کہ اپنی پسندنا پسند دا اظہار کردا اے کیوں جے اوہ سالار خان دی منگ ہوندی اے پر اوس نوں مراد قتیانہ پسند ہوندا اے تے اوہ کھل کے ایس گل دا اظہار کردی اے تے ساڈے معاشرے وچ سانجھ تے کھل نوں نابری سمجھیا جاندا اے۔

”مبو: تے مُرتوں مراد دی تھاویں سالار نوں سمجھ۔

سانی: مراد مراد اے، سالار سالار اے۔ میں ہک دی تھانویں دو جے نوں کیوں سمجھاں۔“4

لکھاری کسے وی معاشرے دا نقیب تے رکھوالا ہوندا اے اوہ جس معاشرے وچ اکھ کھولدا اے اوہ تھے دے سماج تے لوکاں دے روپ نوں مختلف حوالیاں نال بیان کردا اے ایسے ای طرحاں دلپ کور ٹوانہ دا ”زمین پچھے آسمان“ اک اجیہا شاہکار اے جیہدے وچ اوہناں نے ساڈی سماجی، مذہبی و نڈ نوں الیکیا اے کہ کس طرحاں انسان نے انسان نوں ونڈ کے رکھ دتا اے۔ ربت نے تاں ایہ دھرتی، آسمان تے انسان بالکل آزاد بنائے نیں فیہر ایہ سماج کون ہوندا اے انساناں دے وچکار دھرم دی لکیر کھچ کے اوہناں نوں ونڈن والا تے اوہناں نوں اپنے ای آپ توں وکھرا کر نوالا۔ ایس قسم دے سارے سوال ایس ڈرامے دا بنیادی کردار ”سمرن“ جا بجا چکدی وکھالی دیندی اے۔ دلپ کور ٹوانہ نے ایس ڈرامے راہیں طبقاتی و نڈ نوں وی اجاگر کیتا اے۔ ساڈے سماج تے مذہب توں بعد جیہڑی سب توں وڈی و نڈ کیتی اے اوہ امیر تے غریب دی اے جیہدی وجہ توں پوری دنیا وچ امیر غریب دا حق کھانا فرض سمجھدے نیں تے غریب وی اپنے حق لئی آواز بلند نہیں کردا۔ ایسے لئی تے اوہ غربت دی چکی وچ پس رہیا اے۔ مثال دے طور تے ”آسمرن“ نوں دسدی اے۔

”اصل میں دھرم بھی دو طرح کا ہوتا ہے ایک امیروں کا دھرم اور ایک غریبوں کا دھرم۔ سکھ دھرم تو ہے ہی غریبوں دا

دھرم۔ اسی لئے جب بھی موقع آئے گا یہ غریبوں کی حمایت میں اٹھ کھڑا ہو گا۔“5

دلپ کور ٹوانہ نے ایس ڈرامے وچ جدید دور دی عالمی سطح تے نمودار ہون والی اک نویں پیداوار دہشت گردی دا ذکر وی کیتا اے کہ کس طرحاں ایس عنصر دی وجہ توں گھراں دے گھر تباہ ہو گئے نیں۔ دہشت گردی صرف کسے اک نوں مارن دانان نہیں۔ بلکہ دہشت گردی کسے وی انسان دی اوہدی سوچ تے عمل نوں مفلوج کرن دانان وی اے۔ جیہدی وجہ توں اوہدے اندر سوچن، سمجھن تے کجھ کرن دی صلاحیت ختم ہو جاندی اے تے اوہ بلا جھک کجھ وی کرن کروان تے تیار ہو جاندا اے۔ اوہناں دا ایہ ڈرامہ ساڈے سماج اگے بے شمار قسم دے سوال چکد اوکھالی دیندا اے۔ جنہاں دے جواب لبھنا بہت ضروری نیں۔ مثال دے طور تے جیویں ہر مندر، امر تیر دا گوروارہ اک ہندو گرو نے بنوایا تے اک مسلمان فقیر نے ایس دی نیہن رکھی تے اوہ سکھاں دا اک پوتر تیر تھ اے۔ ایہی سنتھی پنجاب دی اے پر دیس دی و نڈ ویلے ہندوستان ہندواں دا دیس بن گیا تے پاکستان مسلماناں دا ایس لحاظ نال پنجاب نوں و نڈ لیا گیا۔ اوسے طرحاں جیویں کوئی ہر مندر نوں ہندواں تے مسلماناں دے وچکار و نڈ دیوے۔6

پنجابی ادب وچ ارتقائی وحدت دی گل کیتی جاوے تے بانو قدسیہ ہوریاں نے اپنی ڈرامہ نگاری وچ سوچ دے جادو جگائے نیں۔ بانو قدسیہ دا ڈرامہ ”آسے پاسے“ 16 ڈرامیاں اُتے مشتمل اے۔ جیہدے وچ آٹھ ڈرامے ٹیلی ویژن تے آٹھ ڈرامے ریڈیائی نیں۔ اوہناں نے اپنیاں ایہناں ڈرامیاں وچ خیال دی اڈاری نوں سیاسی، سماجی، معاشی، اقتصادی تے ثقافتی حوالے نال پیش کرن دا آہر کیتا اے۔ اوہناں نے سماج وچ موجود اخلاقی گراوٹ دا شکار لوک تے نظام نوں بے نقاب کرن دی کوشش کیتی اے۔ اوہناں دے ڈرامیاں وچ استحصالی طبقے نال تعلق رکھن والے لوکاں دے خیالات، جذبات تے احساسات نوں کچل دے ہوئے قوانین دے تحت وکھاون دی کوشش کیتی اے کہ کس طرحاں مظلوم طبقہ طاقتور طبقاں توں مجبور ہو کے اپنا حق چھڈ دیندا اے پر اوس دے دلوں اوہ خیال جاندا اوکھالی نہیں دیندا تے آخر کار اوہ اوہدے اندر اک ناسور بن کے سامنے آؤندا اے۔ ایہدی بہترین مثال اوہناں دا ڈرامہ ”کچی وڈی مچھی“ اے جیہدے وچ ولایت حسین شاہ تے چند بابائی دا کردار ایس گل دی غمازی کرد اوکھالی دیندا اے۔

”چندا: مینوں تے جی جس کم تے ماں لہ گئی۔ میں کردی رئی آں پوری ہمت نال۔

شاہ: مینوں وی ستاں پشٹاں توں جس کم لہ گئے نیں میرے وڈے میں وی خوب کیتا اے۔ جس راہ تے ولایت شاہ لنگھدا اے

اوتھے بند اتے کی ار نڈ دا بوٹا وی کنب داریا اے۔“7

بانو قدسیہ ہوریاں دے ڈرامے ساڈے سماج اتے لگی مرد تے عورت دے پیار دی چھاپ نوں وی بیان کردے وکھالی دیندے نیں کہ ضروری نہیں کہ ہر واری مرد ای بے وفاتے مخلص نہ ہووے بلکہ بعض اوقات عورت وی ربت ولوں عطا کیتیاں ہونیاں نعمتاں دا غلط استعمال کردی اے تے مرد نوں نفسیاتی طور تے تباہ کر

دبندی اے۔ ایہدی بہترین مثال اوہناں دا ڈرامہ ”کچ دا بگلا“ اے جیہدے وچ ساڈے معاشرے دی تصویر دا دوچارخ وکھایا گیا اے کہ مردوی دل رکھدا اے۔ اوہدے وی احساسات، جذبات تے خواہشات نیں پر ساڈا معاشرہ صرف اوس نوں ظلم تے جبر دے استعارہ دے طور تے لیندا اے مثال دے طور تے ایس ڈرامے دے دو کردار ’عثمان‘ تے ’فیاض‘ آپس وچ ویاہ بارے گل کر دے نیں کہ

”فیاض: میں سمجھدا ساں میں کجھ نہیں کھنیا عمر توں تے ایس وی کی کھنیا۔ کنڈیاں دی راہ تے رُلن لئی پیدا ہوئی سی

عائشہ۔ عثمان میرا ویاہ کجھ ہور جیہا سی۔ کچ دا بگلا نہ بنیں۔ پیتل دا ہاتھی بنیں۔

عثمان: کجھ دیر رکو اجا جی! ٹھہر جاوا جی۔“ 8

نجم حسین سید ہوراں دا ڈرامہ ”الفو پیرنی دی وار“ اک اجیہا ڈرامہ اے جیہدے وچ اوہناں نے ویلے دی ونڈ نوں بیان کیتا اے۔ اوہناں نے اپنے ایس ڈرامے وچ پچھلے اک ہزار ورہیاں دی رہتل، معاشی، مذہبی تے وسیبی حالات نوں بیان کرن دا آہر کیتا اے۔ اوہناں نے اپنے ڈرامے وچ ڈرامے دی صنف نوں ورت دیاں ہویاں اوس خاص سوچ جیہڑا اک تخلیقی کار تخلیقی تجربے دے دوران اصل حقیقتاں نوں سامنے لیاون دا آہر کر دالے اوہناں موضوع بنایا اے ایس ڈرامے وچ پاکستانی پنجابی معاشرے، سماج تے لوکاں دا جھلکار صاف وکھالی دیندا اے۔ اوہناں نے ایس سوچ دے حصار وچ قید مادی شیواں نوں بیان کیتا اے جس وچ طاقت جیہڑی کہ معیشت، سیاست، ثقافت، مذہب، نفسیات تے اثر انداز ہوندی وکھالی دیندی اے۔ ڈرامے دا آغاز مائی بھگی دے میلے اُتے پائی جان والی دھال نال ہوندا اے جیہد دا مزار لاہور وچ اے۔ ایہ ویلا 1900ء دا اے جدوں انگریز ہندوستان آئے تے اوہدوں ای مولوی صاحب پیدا ہوئے سن۔ فیر ڈرامے وچ ویکھیا جاندا اے کہ مولوی صاحب مسیت وچ قہقہہ لکھ رہے نیں تے الفواک دھکڑ لے کے مسیت وچ پناہ منگدی اے کیوں جے باہر جھڑی لگی ہوندی اے۔ مولوی صاحب اوس دھکڑ نوں ویکھدے نیں تے الفو کہندی اے کہ اوس نوں بھکھ لگی ہوئی اے اوہ باہر دودھ لین واسطے جان دے نیں تے واپسی تے اوہ ویکھدے نیں کہ الفو نے اوہناں دے لکھے ہوئے قہقہے دے سارے روتے فرش تے پا کے پانی سکھاتا اے۔ اوہ الفو نوں فخر توں پہلاں مسیت توں جاوون دا آکھ دیندے نیں کیوں جے لوکاں نے ویکھ لیا تے مسئلہ ہووے گا۔ فیر الفو نوں مسیت توں جان دے لوکی ویکھ لیندے نیں تے اک مسئلہ بنا دیندے نیں کہ مسیت نوں مولوی ہوراں اک ناپاک جانور دی وجہ توں گندہ کر دتا اے تے ایس جرم دی سزا دتی جاوے۔ فیر الفو مولوی صاحب کول دوبارہ پچھن آوندی اے کہ اوس راتیں اوہناں نال کیہ بنیا تے اوہ دسدے نیں کہ میرا ناں حمزہ اے۔ ایسوں نجم حسین سید ہوراں نے تاریخ دا سفر شروع کیتا اے تے ڈرامہ 2500 ق م توں 1900 تک چلدا اے جیہدے وچ داستان امیر حمزہ، قصہ یوسف زلیخا، فرعون تے مصر دے حالات، قصہ بہر رانجھا، قصہ پورن بھگت، منصور علاج تے محمود غزنوی دے دور دے حالات نوں بیان کر دیاں انسانی تاریخ دے اوہناں ادواراں دا ذکر کیتا اے جیہدے وچ سماج تے لوکاں، سیاسی، سماجی، مذہبی طور تے ظلم، جبر، نفرت، تشدد تے تعصب نوں برداشت کر دے نیں۔

نجم حسین سید ہوراں نے الفو پیرنی دی وار موجب انسانی سوشل سائیکالوجی نوں زیر بحث لیاندے ہوئے تاریخ دے ور قیاں نوں پڑھو لیا اے۔ اوہناں نے منصور بن علاج تے رانجھے دے کردار راہیں ساڈے سماج تے ویلے دے ویاہراں نوں بیان کیتا اے۔ مثال دے طور تے ڈرامے وچ منصور آکھدا اے:

”حکومتاں دیاں دعویداریاں تے اوہلا تہانو اوتنا ای دینا اے جتنا اوہناں نوں وارا کھاوے۔ اوہناں تے لوک تے حکومت کرنی

ہوندی اے۔ نہیں حاکم نال لڑن لئی دعویداریاں دا اوہلا بھال دے او۔ اوہ تہاڈے اوہلے نال حاکم نوں ڈھا کے تہاڈے اُتے اسوار

تھی دیندا اے۔“ 9

نجم حسین سید ہوراں نے ساڈے سماج وچ زنانیاں نال ہون والے دھر وبارے وی آواز چگی اے کہ زنانی چاہے زلیخا، اناہست، الفو، اچھراں، لونناں یا فیر بھائی بھائی ہووے اوہدے ساہ وی گروی سمجھے جان دے نیں۔ اوہ کدے بیو، بھرا، خاوند تے پتر ای کیوں نہ ہوون اوہ اوہدے ساہواں توں لے کے اوہدے خُشے تک دے حاکم ہون دے نیں۔ اوہناں دا ایہ ڈرامہ شعوری سطح تے لوکاں نوں مجبور کر دالے کہ اوہ تاریخ تے تاریخ دے ادراک دے ذریعے سماجی سوچ نوں اک نویں راہ ول ٹوریا جاوے۔

کنول مشتاق ہوراں داناو ”بگل دے وچ چور“ اک سٹیج ڈرامہ اے جیہڑا کہ بلھے شاہ دی اک کافی دے مصرعے دا انگ اے۔ اوہناں دے ایس ڈرامے دا مرکزی کردار بلھے شاہ دی عظیم تے روحانی شخصیت وی اے۔ کنول ہوراں نے ایس ڈرامے نوں اک عہد تے تاریخی تناظر وچ لکھیا اے۔ جیہدے وچ جتھے اوہناں نے بلھے شاہ دی درویشی، تعلیمات تے روحانی صلاحیتاں نوں اجاگر کیتا اے۔ اوہ تھے ای اوس ویلے دے سماج دی نبض اُتے وی ہتھ رکھ کے اوس ویلے دے حاکماں تے عوام دے وچکار جیہڑی کھیڈ کھیڈی جارہی سی اوس نوں بیان کیتا اے۔

کنول مشتاق ہوراء دا ایہ منج نائک اٹھارہویں صدی دی وچکارے ویلے، وسیب تے وسنیکاں، ظالماں تے مظلوماں، سچیاں تے جھوٹھیاں، حاکماں تے محکوماں دے مونہوں پردہ ہٹاکے اوس تصویر نوں سامنے لیا وندا اے جیہدا تصور کرنا اوکھا ہو جاندا اے۔ اوہناں نے تاریخ دے پٹیاں نوں الٹ کے اوس ویلے دے سماج، وسیب تے وسنیکاں دی سلب کیتی گئی آزادی بھانویں اوہ روح، سوچ تے انسان توں انسان دی آزادی ہووے اوہنوں بیان کرن دا آہر کیتا اے۔ اوہناں نے ایس ڈرامے راہیں اوس احساس نوں جگاون دی جوت پیدا کیتی اے جیہڑی کہ کسے وی معاشرے نوں بدلنے والے واقعات چاہے اوہ ملکی یاں عالمی سطح تے ہوون اک عرصے بعد وکھالی نہیں دیندے پر اثرات کدے نہیں ملدے۔

اوہناں نے بکل دے وچ چور ڈرامے وچ تاریخ دے اوس سچ نوں سامنے لیاون دا آہر کیتا اے جیہڑا کہ ویلے دی بکل وچ گلیا ہو یا سی کیوں جے وڈے توں وڈا سچ وی وقت لگھ جان بعد سچ نہیں نیا جاندا۔

کنول مشتاق ہوراء دے ایس ڈرامے دے دو کردار ’بلھے شاہ‘ تے ’مرادی‘ اجیہے نہیں جیہڑے اپنے وسیب وچ رہندیاں ہو یاں وی باقیوں کولوں اچھے تے وکھرے نیں اوہ غیر رسمی ریتاں تے رواجوں دے انکاری نیں اوہ غیر رسمی ریتاں تے رواجوں دے انکاری نیں جیہدی وجہ توں نابری دی داستان توں پردہ چکن دی کوشش تے سچ دیاں نبضیں بچھانن دا جتن وکھالی دیندا اے۔ مثال دے طور تے

”مرادی: جھے اوتھے رہ گے فیر تاں بڑا طوفان اٹھے گا

بلھے شاہ: ہن کدھر چلی ایں

مرادی: جدھر پیر لے جان گے

بلھے شاہ: فیر ایدھر کیہ لین آئی ایں

مرادی: میں تاں صرف ایہ گھڑولی بھرن آئی آں۔“ 10

کنول مشتاق ہوراء نے آج دے سماج ول اشارہ کر دے ہوئے بکل دے چور دی رزم وچ اجوکے دور دے مسئلیاں نوں بیان کیتا اے۔ اسی چور نوں باہر لہجہ رہے ہونے آں پر اوہ تے ساڈی بکل نال چڑھی بیٹھا اے بس اوس نوں ویکھن دی لوڑ اے۔

منظور اعجاز دا ڈرامہ ”راجنھن یار“ وارث شاہ دی ’ہیر‘ دے تناظر وچ رچیا گیا اے۔ ایہ اوس دور دی کہانی اے جس ویلے پنجاب اُتے دھاڑویاں دا قبضہ سی تے ہر پاسے خون خرابہ، آپادھانی تے منافقت داراج سی۔ وارث شاہ اک دور لیش تے صوفی شاعر جنہاں نے اٹھارویں صدی دے دور نوں اوہناں گھجیاں رزماں وچ بیان کرن دا آہر کیتا اے۔ منظور اعجاز ہوراء نے ایس ڈرامے نوں اجوکے دور وچ لکھ کے تاریخ دے اوہناں باباں نوں اک واری فیر لوکائی دے سامنے لیاون دا جتن کیتا اے جتھے آج دے جدید سماج وچ وی اوہ چودھری آج دیاں ہیراں تے رانجھیاں نوں اپنے اندر سمون نہیں دیندے۔ اگر اوہ آپ ایس سماج دے نظام وچ سمون دا جتن کر دے نیں تے ایہناں سماج دے نام نہاد ٹھیکے داراں نوں اپنی توہین محسوس ہوندی اے تے اوہ اپنی حق تلفی ہوندی محسوس کر دے نیں۔ اوہناں نے ایس ڈرامے راہیں ملکی تے عالمی سیاسی منظر نامے نوں بیان کرن دا آہر کیتا اے۔

منظور اعجاز ہوراء دے ایس ڈرامے وچ آج دے جدید دور وچ وی لوکائی اوس درخت ہار اے جیہڑی کہ سماج تے وسیب اندر دکھدی تے سڑدی پئی اے۔ کسے نوں کوئی پرواہ نہیں۔ آج دے دور وچ طبقاتی کشمکش، اکلاپے، غربت و افلاس تے بے حسی نے ہر شے سار کے سواہ کر دتی اے۔ اوہناں نے ایس کتھا وچ روح تے قبوت دی وچلی رزماں ماڈرن ٹائم نال جوڑ دیاں ہو یاں بے انمول کر چھڑیا اے۔ آج دے دور وچ ہر شے وکدی اے تے ہر شے دی کوئی نہ کوئی قیمت ہوندی اے۔ آج دے سماج دی پچھلی وچ قدر گھٹ گئی اے تے قیمت ودھ گئی اے۔ ایس نائک وچ نائک نگار نے قلبی وارداتاں نوں جدید دور دے معاشی، سماجی، مذہبی، سیاسی تے نفسیاتی عوامل نال جوڑ کے اک نواں رنگ دے دتا اے۔

حفیظ خان دا ”خواب گلاب“ بالاں لئی لکھے گئے ریڈیائی ڈرامے نیں۔ اصل وچ بچہ تے بچپن نوں ساڈے سماج وچ کدے وی سیر لیس نہیں لیا گیا کیوں جے بچہ حیاتی دے بنیادی تے اولین حصے وچون لکھ رہیا ہوندا اے تے ساڈے سماج وچ بد قسمتی نال ایس دورانیے نوں بچپن داناں دے کہ یاں تے انور کیتا جاندا اے یاں تے فیر ایہ کہہ کے چھڑ دتا جاندا اے کہ اجیہے ایہ بچہ اے ایہنوں کوئی سمجھ نہیں۔ حالانکہ اگر غور کیتا جاوے تاں بالغ انسان دی ابتدا ابال توں ہوندی اے تے اوہ بال شعور دی منزلاں طے کر دے شعور تے غیر شعوری طور تے سماج وچ اپنا حصہ پوند اے۔ جدوں اک بچہ نوں ایہ کہہ کے چپ کر دتا جاوے کہ ”توں اک بچہ ایں“ تے ایہنوں ای اک بچہ دے کل تے باعمل انسان دے تجسس دے جذبے نوں مار دتا جاندا اے۔ حالانکہ اگر غور کیتا جاوے تے بال بعض اوقات بالغ انسان توں بوہتا

سجھدار ثابت ہوندا ہے۔ اوہناں نے ایس ڈرامے راہیں ملکی تے عالمی سطح تے ہون والی چائلڈ لیبرول وی اشارہ کردے ہوئے آج دے جدید دور دے مسئلایاں وچوں اہم مسئلہ چائلڈ لیبرول توجہ مبذول کروان دی کوشش کیتی ہے۔

حفیظ خان ہوراں دا ڈرامہ خواب گلاب اٹھ نکلے نکلے ڈرامیاں اُتے مشتمل اے تے ایہناں ڈرامیاں وچ ”آخری غلطی“، ”شرارت“، ”خواب گلاب“ تے ”نکا سائنس دان“ ایس گل دا ثبوت پیش کردے نیں کہ بال وی کسے سجھدار انسان توں گھٹ نہیں ہوندے بس لوڑا ایس گل دی ہوندی اے کہ اوہناں دی نفسیات نوں سجھنا پیندا اے تے فیر جا کے گل سجھ وچ آوندی اے۔

شاہد ندیم ہوراں دا ڈرامہ ”بلھا“ اک اجیہا ڈرامہ اے جیہڑا کہ تاریخ دے اوس دور دی کہانی اک صوفی، درویش تے باعمل انسان دے مومنوں سناوند اے جیہڑا کہ اٹھارویں صدی دی آپادھانی دے دور نوں شدت تے بیباکی ورگے شہداں راہیں بیان کردا اے۔ اٹھارویں صدی دے اوس بُرجھا گردی دے دور وچ رجعت پسندی، قدامت پرستی، مذہبی انتہا پسندی، فرقہ واریت، ذات پات، مذہب، ملائیت ورگیاں طاقتاں پورے سماج نوں اپنی پلیٹ وچ لئی بیٹھیاں سن۔ بلھے شاہ ورگی شخصیت نے اوس دور وچ اُتلی اُچی ذات والیاں نوں لکار دے ہوئے سماج وچ انسان دوستی، محبت، رواداری، روشن خیالی دے کلچر نوں فروغ دتا۔

بلھے شاہ ہوراں نے اوس وقت دے سماج تے لوکاں نوں مخاطب کر دے ہوئے جنسی برابری، بال حق، مذہبی غیر رواداری، حق تلفی تے ظلم دے خلاف آواز بلند کیتی۔ اوہناں نے سبے دی دھارا جیہڑی کہ ظلم دا بدلہ ظلم راہیں، قتل دا بدلہ قتل راہیں تے زیادتی دا بدلہ زیادتی راہیں ول موڑی پئی سی اوس نوں بدلن لئی محبت دیاں رجزاں دا استعمال کردے ہوئے معاشرے وچ سدھار لیاون دا آہر کیتا۔

شاہد ندیم ہوراں دے ڈرامے وچ ”بلھا“ اک اجیہا انسان دوست روپ بن کے سامنے آوند اے جیہدے وچ اوہ دھاڑویاں نوں پیار دی بولی وچ سجھاون دا آہر کردے نیں جیہدے وچ بلھا اک تلاش دے نال دے طور تے سامنے آوند اے۔ اوہ تلاش سچ، اپنے آپ دی، اپنے اندر لکے رب دی اے۔ بلھے شاہ ہوراں نے مذہب، ذات پات، کلچر تے عورتاں دے حقوق لئی جیہڑی آواز بلند کیتی اے اوہدا ثبوت ساڈے پورے سماج وچ کدرے ہوئے کہ انسان کول وکھالی نہیں دیندا۔ اوہناں نے ساڈے سماجی نظام وچ حاکماں دے ستائے ہوئے لوکاں لئی سچ دا بھانجربال کے شعوری عمل نوں اجاگر کیتا اے کہ عمل نال پیارتے امن قائم کیتا جاسکدا اے۔ اوہناں نے بندے تے بندے دے وچکار کجھی گئی دھرم، رنگ، نسل تے ذات پات دی لکیر نوں مٹاون دا آہر کیتا اے۔ مثال دے طور تے

”بلھا: ’میں‘ نوں کیوں ماریا جاوے مرشد

شاہ: انا نوں مرن داسبھ توں سہل طریقہ اے عشق، عشق راہیں بندہ اک دوجی ذات وچ ڈب جاندا اے تے اپنے آپ نوں،

اپنی انا نوں بھلاند جاندا اے تے پھیر اک ویلا آوند اے جدوں بندے دی اپنی ذات، انا فنا ہو جاندا اے۔“ 11

شاہد ندیم ہوراں نے ایس ڈرامے راہیں صوفی ازم دی جدید دور دے حوالے نال نویں تشریح کرن دی کوشش کیتی اے۔

گہت خورشید ہوراں دا ڈرامہ ”سجھان رُنی“ ایسے عہد دی تحریر اے جیہدے وچ حقوق نسواں یاں فیمنزم دے حوالے نال بہت ساریاں تحریکاں، کانفرنساں، تقریراں، عالمی تے ملکی سطح تے بیٹھکاں ہون دیاں وکھالی دیندیاں نیں پر اوہناں دی اصل شکل ساڈے معاشرتی، معاشی تے سماجی رویے متعین کردے وکھالی دیندے نیں۔ آج دے اوج دے دور وچ کئی ایسے واقعات ہوندے وکھالی دیندے نیں جیہڑے کہ انسانی نفسیات نوں ہلا کے رکھ دین لئی کافی نیں۔ گہت خورشید ہوراں نے اپنے ڈرامے وچ انسانی زندگی خاص کر کے عورتاں دے اوہ چھوٹے چھوٹے جذبیاں تے احساسات نوں بیانیہ اے جیہڑے کہ دو جیاں لئی بڑے نمائے جیسے ہوندے نیں تے اوہناں کولوں اکھیٹ کے لنگھ جاوے وچ ای بہتری سمجھی جاندا اے۔ اوہناں نے انسان دا زندگی، انسان دالوکاں نال کیہ رشتہ تے سلوک اے اوس نوں حالات وواقعات، تجربات دی روشنی وچ بیان کرن دی کوشش کیتی اے۔

گہت خورشید دے ایس ڈرامے وچ پنج ڈرامے شامل نیں۔ جنہاں دا موضوع عورت اے اوہناں نے ساڈے سماج دے وسیب وچ سوانیاں نال ہون والی کجج دھر نوں بیان کیتا اے۔ مثال دے طور تے اوہناں دا ڈرامہ ”سجھان رُنی“ اک جوان جہان بیوہ رانی دے دکھاں تے مصیبتاں دی داستان نوں بیان کردا وکھالی دیندا اے کہ کس طرحاں ساڈے سماج وچ اک بیوہ نوں کجھری اکھ نال ویکھیا جاندا اے۔

”شاہد: نہ توں ایہتھے تیار ہوندی پئی ایں۔ کیوں وکھان چلی ایں ایڈا بن سچ کے

رانی: ڈردے ڈردے اوہ کل خالہ جی عقیقے تے آن واسطے کہندے پئے سن۔

شاہدہ: ویکھن والائے رہیا نہیں۔ تیراٹک سرمہ کس ویکھناے۔ رنڈی دے چاے تے زمانے دی کھیہ توں کیوں ساڈی مٹی پلپت کرن لگی ایں۔ اسیں لوکاں نوں تیرے سرے سرخی داکیہ جواب دیاں گے۔“ 12۔

”اکلاپا“ شہناز دی پوری حیاتی وچ کھلریا ہوند اے تے اوہ پکھواں، پرندیاں تے بوٹیاں نال گلاں کر کے ایس روگ نوں ختم کرن دی کوشش کر دی اے۔ ”جت“ ڈرامے وچ عورتاں دی تعلیم دے موضوع نوں ڈسکس کیتا اے کہ تعلیم عورتاں دا بنیادی حق اے تے کوئی وی اس نوں محروم نہیں کر سکدا۔ ”مسی روٹی“ زہراں دی کہانی اے جیہڑا کہ خاوند دی بے وفائی توں بعد اپنے بیچیاں نوں پالن تے مجبور ہو جاندی اے تے ”نکیاں نکیاں سدھراں“ اک اجیہا ڈرامہ اے جیہدے وچ غریباں وچ کھرن والیاں معصوم خواہشاں دی نشاندہی کیتی گئی اے۔

Male Dominated سوسائٹی وچ ساڈے عہد دی سوانی تے اوہدی حیاتی دی بھرپور عکاسی کیتی کیتی اے کہ کس طرحاں اک مظلوم، دکھ سہندی، ہسدی گاندی تے آہواں بھر دی زنانی ساڈے سماج وچ متحرک وکھالی دیندی اے۔ اوہناں نے عورتاں دی نفسیاتی تے داخلی کیفیتاں نوں ڈرامے دی شکل دے کے سماج، وسیب تے لوکاں دے مونہوں نقاب اتارن دا آہر کیتا اے۔

ادب خلا وچ تخلیق نہیں ہوند بلکہ ایہ دھرتی ادب نوں اوہ ورھے مہیا کر دی اے جیہدی وجہ توں سینکڑیاں ورھے دی تاریخ نوں بیان کرن دا موقع مل جاندا اے۔ نجم حسین سید ہوراں دا ڈرامہ ایہدا بہترین نمونہ اے۔

اوہناں دا ڈرامہ ”کھیاں چو کھڑی“ چار نکے ڈرامیاں دا مجموعہ اے۔ جنہاں وچ پہلا ڈرامہ ”سہی دی وار“ اے جیہدے وچ اوہناں نے انسانی جیون تے اوہدے وسیب تے اوہدے نال جڑے ہر طرح دے سماجی، سیاسی، معاشی تے معاشرتی مسئلیاں نوں بیان کیتا اے۔ اوہناں نے سہی دی وار وچ سہی دی تاریخ بیان کیتی اے کہ ”سہی“ جنڈی دے درخت دا پرانا ناں اے۔ ایہ درخت زیادہ تر ویران تھاواں تے قبرستاناں وچ پایا جاندا اے۔ ایہدی لکڑی اگر بالن دے کم آوندی اے ایس حوالے نال دھرتی، انسان، جنڈی تے آگ دا گوڑھا تعلق اے۔ سہی نوں سانجھ دی علامت دے طور تے وی ورتیا جاندا اے کیوں جے اک حیاتی دے اک ظاہر دے مکن نال نویں حیاتی دے جنم دا اک دوچے وچ رلن تے منتقل ہوون وی آکھدے نیں۔

نجم حسین سید ہوراں نے ایس ڈرامے دے کرداراں فقیر، مٹی تے مائی دھونی دے ذریعے انسانی سماج دی تاریخ دے نال نال سہی دی تاریخ نوں جوڑ کے اک سانجھ پیدا کرن دی کوشش کیتی اے۔ اوہناں نے پورے دیہاری تاریخ ساڈے سامنے رکھ کے ایہ دس دی کوشش کیتی اے کہ سانجھ کی تے انسان ذات پات، مذہب تے دھن وچ ونڈیا گیا اوس نے دھن نوں ونڈ کے کم دی قدر گھٹائی تے دھن نوں اپنا معیار بنا لیا جیہدی وجہ توں انسان تے سماج وچ کار سانجھ ختم ہو گئی تے ایس سانجھ دی تھاں ظلم، جبر، غداری تے نابری نے لے لئی۔ مثال دے طور تے

”چت وی توہنیوں، مت وی توہنیوں

تینوں نیں ساڈی سارنی آئیاں بھلا کون سمیٹے“ 13۔

نجم حسین سید ہوراں دا اگلا ڈرامہ ”چوگ کسنجے دی“ ایہ بلھے شاہ ہوراں دی کافی نوں Feminisim دی نینہ اُتے رکھ کے اوس بند اکھ نوں کھولن دا آہر اے جیہڑا کہ صدیاں توں ساڈے سماج وچ عورتاں لئی بند اے۔ ایہ ڈرامہ مڈھ توں اخیر تک ناں، شناخت، پہچان تے مقام نوں بیان کردا وکھالی دیندا اے کہ کس طرحاں ساڈا سماج عورت نوں اوہدے حق توں محروم کر دالے۔ کس طرحاں ویہار زنانی دی محنت مز دوری دی کمائی نوں لٹ رہیا اے۔ عورت اندرونی مظلوم اے تے باہروی قید اے۔ اوہناں نے چوگ تے کسنجے دی اصطلاح استعمال کر دے ہوئے پورے سماج دے مونہہ تے اک طمانچہ مار دے ہوئے استحصالی ویہار سامنے لیاون دا آہر کیتا اے کہ کس طرحاں عورت اُتے ظلم، کبر تے غضب دے پہاڑ توڑے جاندے نیں۔ اوہدا معاشی، معاشرتی تے جنسی استحصال کیتا جاندا اے۔ قانون تے شریعت نوں سماج صرف زنانی لئی ای ورتدا اے۔

نجم حسین سید ہوراں دا اگلا ڈرامہ ”کیڑ کہانی“ اے جیہدے وچ اوہناں نے پرانے زمانے دیاں جنور باتاں والے ڈھنگ وچ گل کردیاں ہویاں کیڑی دی علامت نمائی تے ماڈی مخلوق لئی ورتیا تے مٹھو کوڑے نوں نکلے ہون دی حیثیت نال بیان کیتا اے۔ اوہناں نے ایس ڈرامے وچ حقیقت تے معرفت دے رنگ نوں جیون دے فلسفے، ڈر، خوف، لالچ تے طمع نوں بیان کیتا اے۔ ساڈے سماج وچ ایہناں ناسوراں دی وجہ توں ماڑے تے نکلے دے وچکار ازل توں لے کے ابد تک اک جنگ دا آغاز کردتا گیا اے جیہڑی کہ کدھرے ملدی وکھالی نہیں دیندی۔ مثال دے طور تے

”کھیڈ ساڈی، کیڑی کاڈھا، کیڑی کاڈھا۔“

توں ماڑی میں ڈاڈھا، کیڑی کاڈھا“ 14۔

نجم حسین سید ہورائ دا آخری ڈرامہ ”کسر کردی“ اک اجیہا ڈرامہ اے جیہڑا کہ ایس دے مرکزی کردار ’بھیلن‘ نامی زنانی دے آل دوال گھمدا اے۔ جیہد رنگ کالا اے۔ ظاہری طور تے اوہ کالی اے پر باطنی طور تے اوہ صاف تے روشن دل دی مالک اے۔ اوہ مضبوط کردار تے تھہ دی مالک اے۔ ایس ڈرامے وچ ڈرامہ نگار نے ہر کردار وچ کوئی نہ کوئی کسر، تھوڑ وکھان دی کوشش کیتی اے پر بھیلن اپنی ذات و کردار وچ پوری اے تے باقی ساریاں دیاں کسراں نوں کھول کے سامنے رکھ دیندی اے۔ جیہدے وچ نور نگاہ، مقرب، تہور، مرخاں تے باوا شامل نیں۔ ایس ڈرامے وچ نجم حسین سید ہورائ نے انسان دی تھوڑ تے اوس دا اپنے آپ نوں نہ سہاننا بارے گل کردے ہوئے بیان کیتا اے کہ انسانی کمزوریاں ای ڈر، لالچ، ظلم تے جابر، پیدا کردیاں نیں۔ جے ہر انسان اپنی اپنی کسراں تے قابو پا کے اپنے آپ نوں بچھان لوے تے ساڈے سماج وچ ظلم تے زیادتی مک جاوے۔ کسری سہان ای اصل وچ سرت ہوندی اے۔

نجم حسین سید ہورائ نے اپنی ڈرامہ نگاری وچ وکھو وکھ علامتاں راہیں ملکی تے عالمی سطح تے ہون والیاں تبدیلیاں نوں مد نظر رکھدے ہوئے وکھو وکھ ڈرامے لکھے اوہناں دا ڈرامہ ”دیو مندری“ ایس دامنہ بولد اثبوت اے۔ ایہ ڈرامہ تاروتے آلہ دین دے آل دوال گھمدا اے جیہڑا کہ غریب تے ماڑے طبقے نال تعلق رکھدے نیں اوہدی ماں فیٹری وچ کم کردی اے تے اوہناں دا تعلق اوس محروم طبقے نال اے جیہڑا کہ بنیادی سہولتاں توں وی محروم اے۔ آلہ دین کول صاف ستھرے کپڑے تے نیاں کاپیاں نہ ہون دی وجہ توں اوہ سکول نہیں جاندا تے ”رموا استاد“ کولوں رکشیاں داکم سکھدا اے دو جے پاسے تارونوں فیٹری دے مالک ”مرکانہ“ دا چھوٹا پتر جنسی زیادتی دا شکار بناون لئی مختلف حربے استعمال کردا اے۔ اوہ معاشی طور تے کمزور تے مظلوم عورت نوں پیسے دی طاقت نال ڈراون دی کوشش کردا اے مثال دے طور تے

”چھوٹا مرکانا: تارینے دساں منٹاں لئی آجامیرے کمرے وچ، میں عیش کرادیاں تینوں۔ اوس پنج سودا نوٹ وکھایاے۔

تارو: (باہنہ جھٹک چھڑا کیں) میں دسنی آن وڈے مرکانا سب نوں۔

چھوٹا مرکانا: تارو بس دساں منٹاں دی گل اے آجا اوس آگوں دی آکے پنج ہزار دانوٹ وکھالیاں تارو دھکا مار کے سٹ

دتا اے اوہنوں ٹرگئی اے۔“ 15۔

نجم حسین سید ہورائ نے ایس ڈرامے راہیں مرکانا نوں اک سرمایہ دار طبقے دے روپ وچ دکھایا اے کہ کس طرحاں اوہ غریب طبقے دا معاشی تے جنسی استحصال کردے نیں۔ ایہدے نال نال اوہناں نے آج دے جدید دور وچ ہیرو کرہی دے نظام نوں جن تے جادو گرورگیاں علامتاں راہیں بیان کرن دا آہر کیتا اے کہ کس طرحاں اوہ دیواتے مندری نال پورے نظام تے قبضہ کیتی بیٹھے نیں۔ غریب تے ماڑے طبقے والے ایہناں دے ہتھیاں وچ کپٹنٹلیاں ہارنچدے نیں۔ ایہ جدوں چاہون اوہناں غریباں نوں اپنے کسے وی کم تے مقصد لئی استعمال کر سکدے نیں۔

نجم حسین سید ہورائ نے آج دے سماج وچ طبقاتی ونڈ نوں نمایاں کر دیاں ہویاں تاروتے آلہ دین ورگے کردار راہیں اوس سماج ول اشارہ کیتا اے جیہڑا کہ ”چھپڑ“ اے ایہدے وچ اوہ لوکی کئی بیٹھے نیں جیہڑے کہ غریباں دا حق مارنا، ظلم تے زیادتی، معاشی قتل اپنا حق سمجھدے نیں۔ تے ایہ حق اوہ وقتن فوقتن استعمال کردے نیں۔ غریب تے ماڑے طبقے دے لوگ اگر ایس چھپڑ وچ نہاون واسطے جاون تے اپنے کالے لیکھاں دے کارن اوہ ایس دلدل وچ دب کے مر جاندے نیں۔ جیہد اذکر تاروتے آلہ دین کردے وکھالی دیندے نیں۔

”دونویں: کالی کاپی تے چکڑ کپڑے۔ ہو جاو ستھرے نہا کے چھپڑے۔“ 16۔

نجم حسین سید ہورائ نے ساڈے سماج وچ Might is Right نوں دیواتے مندری دی علامت نگاری دے حوالے نال پیش کر دیاں ایہ وکھاون دی کوشش کیتی اے کہ انسان آزاد پیدا ہو یا اے پر ساڈے سماج نے اوس نوں دیواتے مندری وچ قید کر کے اوس نوں کسے ہور دے سپرد کر دتا اے۔ اوہناں نے مختلف علامتاں راہیں اوہناں پر تاں نوں کھولن دا آہر کیتا اے جیہڑیاں کہ پنجابی سوسائٹی دا اوٹ انگ سمجھیاں جان دیاں نیں۔

فرجاد نبی دا ڈرامہ ”آنھی پٹھی دی کئی“ بلھے شاہ دی کافی دے لفظاں اُتے مبنی اک اجیہی لکھت اے جیہدے وچ اوہناں نے صوفیانہ رمزاں نوں بیان کیتا اے۔ اوہناں نے اپنے ایس نالک دے ذریعے ساڈے سماج دے تاریخی پس منظر نوں آج دے جدید دور وچ کھولن دا جتن کیتا اے۔ اوہناں نے ایس ڈرامے وچ پنجابی صوفی شاعر تے اوہناں دے نال جڑے ہوئے حالات و واقعات نوں بیان کیتا اے۔ کوئی وی سماج تے اوس دے وسنیک جدوں تک ویلے دی چکی وچ نہیں پسدے اوہدوں

تیکر اوہ کنڈن نہیں بن دے۔ ایس ڈرامے وچ اوہناں نے تاریخی واقعات دے نال نال تاریخی کرداراں بارے وی جھات پائی اے جیہدے وچ ”سکندر، دارا، اسلون، پورن، بھگت، اشوک، کرنال، سینی تے شکنتلا“ وغیرہ شامل نیں۔

فرجاد نبی نے ایس ڈرامے راہیں ساڈے سماج وچ جیہڑا ظلم، جبر، زیادتی، حق تلفی ورگے مظالم نیں اوہناں نوں بیان کر دیاں اوس ماڑے طبقے دی گل کیتی اے جیہڑا کہہ کے انھی چٹھی بار اپنا حق لے رہیا اے۔ اوہناں نے سماج دے نام نہاد حاکماں دا ذکر یتا اے کہ اوہ گرم تے سرد ماحول وچ بیٹھ کے اوہ تو انہیں بنا چھڈ دے نیں جیہڑے کہ اوہناں دے لئی فائدے مند تے ماڑیاں لئی اک ڈراونہ خواب بن کے رہ جانے نیں۔ ایہدی بہترین مثال ایہ اے۔

وزیر: ایس شق وچ چھویں ترمیم کیتی تہاڈے پڑداد حضور جو اشخاص سربراہ سلطنت کے لیے نا اہل ہیں ان میں شامل ہیں۔ نمبر ۱۔ خواتین، ۲۔ غلام، ۳۔ بائیں بازو والے، ۴۔ مر اسی، ۵۔ سورے، ۶۔ مولانے تے ۷۔ اوہ لوگ جو چائے میں بسکٹ ڈبو کے کھاتے ہیں۔

اشوک: تے ساڈا پو اڑا تے اوتھے داوتھے ای رہیا کہ “17

اوہناں نے حقیقت دے رنگ نوں معرفت دے رنگ وچ بیان کر کے جیون دا فلسفہ بیان کرن دی کوشش کیتی اے کہ کس طرحاں انسان خوف، ڈر، بھوک، افلاس، غریبی دے خوف مارے، حیاتی وچ اوہ کجھ کر جاندا اے جیہڑا کہ کدے کسے نے سوچیا ای نہیں ہوندا۔ ساڈے سماج وچ رہن لئی بعض اوقات کدھرے اٹھا، گو نگا تے کدے بہر اپنا پیندا اے ورنہ ایہ سماج تے ایس دے رسم و رواج انسان نوں جیون نہ دین۔

عبدالوحید بسمل ہوراں دا ڈرامہ ”کھیڈاں“ چھ ہند کو ریڈیائی ڈرامیاں دا مجموعہ اے۔ جیہدے وچ اوہناں نے سماجی، ثقافتی، مذہبی، معاشرتی حوالے نال گل کر دیاں ایہناں ڈرامیاں نوں اُساریا اے۔ جیہدے وچ اوہناں نے ساڈے سماج تے لوکائی دے سماجی تے معاشرتی مسائل نوں تفریح دے پیرائے وچ بیان کیتا اے۔ اوہناں دے دو ڈرامے ”عیدی دا چن چڑھیا“ تے ”جیہڑا پڑھاوے اوہی استاد“ ایہدی بہترین مثال نیں۔ اوہ اپنے ڈرامیاں وچ سماجی، بہبود و فلاح دے حوالے نال گل کر دے دکھائی دیندے نیں۔ اوہناں دے دو ڈرامے ”بکرے نال بکرا“ تے ”عید مارخ“ وچ مذہبی تے ثقافتی تہوار نوں لے کے مختلف رنگ دکھائی دیندے نیں کہ کس طرحاں ساڈے معاشرے وچ مذہبی تے ثقافتی حوالے نال لوکی اخلاقی گراوٹ دا شکار ہو جاندا اے۔ اوہناں نے اپنے ڈرامیاں راہیں اجتماعی شعور نوں اجاگر کر دیاں ہویاں معاشرتی، سماجی، ثقافتی، مذہبی تے معاشرتی مسائل دے حل دل اشارہ کر دیاں ہویاں معاشرے وچ بھائی چارے دی فضا، امن و سلامتی دا فروغ تے قربانی، ایثار تے محبت دے جذبات نوں اجاگر کرن دا آہر کیتا اے۔

نجم حسین سید ہوراں دا ڈرامہ ”رنگ رنگاں وچ“ اک اجیہا ڈرامہ اے جیہدے وچ اوہناں نے ہاشم شاہ دے قصے ”شیریں فرہاد“ نوں نویں رنگ وچ بیان کیتا اے۔ اوہناں نے ایس ڈرامے وچ پرانی تاریخ نوں نویں دور نال جوڑ دیاں ہویاں زمانی تے مکانی میل یاں دوجے لفظاں وچ تاریخ نوں بیان کرن دا آہر کیتا اے۔ اک تاریخ جیہڑی کہ ساڈے تیکر کتاباں راہیں اپڑدی اے۔ دوجی تاریخ لوکائی دے ذریعے سینہ بہ سینہ نسلاں وچ منتقل ہوندا اے۔ اوہناں نے ایس ڈرامے راہیں تاریخ تے تاریخ دے ادراک نوں نمایاں کیتا اے۔ اوہناں دا ایہ ڈرامہ ایسے ای خاص سوچ تے نظریے تے چلدا اوکھائی دیندا اے۔ جیہدے وچ اوہناں نے سوچ، طاقت، مادیت پرستی تے عورت دی غلامی نوں موضوع بناندا ہونے استحصالی نظام نوں بے نقاب کر دیاں ہویاں طاقت رکھن والیاں دے مونہوں نقاب اُتارن دی کوشش کیتی اے کہ کس طرحاں اوہ اپنی کل تے طاقت نوں قائم کرن لئی منصوبے تیار کردے نیں تے فیروہدے تے عمل درآمد کرواندا اے۔ ایس ڈرامے وچ نجم حسین سید ہوراں نے ایس نظام نوں مکالمیاں راہیں بیان کر دے ہوئے اوس فلسفیانہ رنگ نوں بیان کیتا اے جیہڑا کہ ساڈے صوفی شاعر اپنی شاعری وچ ورتدے ہوئے معاشرے دے ناسوراں بارے آواز بلند کردے نیں۔ اوہ اوہناں ظلم دی داستاناں نوں بیان کر دے نیں جیہڑیاں کہ لوکاں دے لبو نال لکھیا جانداں نیں۔ اوہناں تے شاہ عزیز نوں حکمران طبقے دی علامت تے فرہاد نوں ماڑے طبقے دے ایماندار، سچے فنکار تے محنت کش مزدور دے طور تے پیش کیتا اے۔ اوہناں نے طاقت تے کل دی ایس کھیڈ وچ مذہب تے سیاست دا کٹھ جوڑی دکھایا اے کہ کس طرحاں عوام نوں معاشی، معاشرتی تے مذہبی حوالے نال روزی روٹی، بھکھ ننگ، جبر و افلاس وچ مبتلا کیتا ہویا اے۔

نجم حسین سید ہوراں دا ڈرامہ ”رنگ رنگاں وچ“ سماج دی نبض تے ہتھ رکھدے ہوئے ایہ باآور کروان دی کوشش کردا اے کہ سب انسان برابر نیں کوئی چھوٹا تے وڈا، کوئی امیر تے غریب نہیں۔ ہر اک نوں برابری تے ایکتا دا حق حاصل ہونا چاہیدا اے تے اوہدے لئی ضروری اے کہ اسی اپنے بنیادی حق، سرت تے سانجھ دا استعمال کردے ہوئے ایس معاشرے نوں دوبارہ زندہ کرن دا آہر کریئے۔

نجم حسین سید ہوراء دا ڈرامہ ”ایوین نہ ہی اوہ گل“ لوک راس رنگ وچ رچیا گیا ڈرامہ اے جیہدے وچ اوہناں نے علامتاں راہیں جدید دور دے اوہ فلسفے تے سوچ نوں بیان کرن دا آہر کیتا اے جیہڑے کہ ساڈے سماج نوں اپنے نکلنے وچ جکڑی بیٹھے نیں۔ اوہناں نے ایس ڈرامے وچ مارکسی نظریے دے تحت پرولتاریا تے بورژوا طبقے دی نشاندہی کردے ہوئے ایس ڈرامے وچ مل دی سیاست محنت دی لٹ، کارخانے، زمیناں تے جی اُتے اے ایس نوں بیان کیتا اے۔ اوہناں دا ایہ ڈرامہ اک پڑوچ گاؤں تے کھیڈ توں شروع ہوندا اے جیہڑا کہ تھل وچ گائے جاؤن والے گیت توں مڈھ بچھد اے تے فیر ساڈے سارے سماج تے ایس دے بندیاں وچکار جو کجھ ہو رہیا اے اوس نوں و نڈل دی سیاست توں شروع کر کے سرمایہ دارانہ نظام دے اوہ کپڑے ہتھ کنڈے نیں جیہڑے استعمال کر رہے نیں۔ اوہ ساںجھ نہیں منن دیندے جیہدی بہترین مثال سرد، شفیق، رموتے ہتھو نیں۔ ساجد باہروں پڑھ کے آوند اے تے ایتھے پو دا کارخانہ سنبھالدا اے دو جے پاسے شفیق کارخانے دی یونین دا سیکرٹری اے پر انقلابی نظریات پاروں حکومت دے دباؤ وچ آکے ملکوں باہر ٹر جاندا اے۔

دو جے پاسے رموتے ہتھو تھل وچ سسی ہارلن لئی رہ جانداں نیں کیوں جے اوہناں دے نپل سرد تے شفیق اپنی جان بچاکے باہر نکل جانداں نیں۔ نجم حسین سید ہوراء نے ایس ڈرامے وچ صوفیانہ ریت دی گل نوں وی بیان کر دیاں ہونیاں پنجابی صوفی شاعران شاہ حسین، بلھے شاہ تے خواجہ غلام فرید ہوراء دی کافی ہتھو گارہی ہوندا اے اوہدے وچ اوہ سسی دی گل کر دی اے کہ اوس دی خواہش سی کہ اوہ پنوں نال ویاہ کر کے کچھ دی ملکہ بنے پر دو جے پاسے اوہ اوس حق دی متلاشی سی اوس دی ذات نوں تسلیم کر دیاں ہو یاں اوہناں اودا حق دتا جاوے کیوں جے اوہ دھوبیاں دے گھر جمی پئی سی تے اوہ مارے طبقے دی نمائندگی کر دی وکھالی دیندا اے۔ اوہ ایس طبقاتی و نڈ توں ختم کرن دی خواہش کر دی اے کہ اُچے تے امیر لوک ماڈیاں نوں استعمال کر دے نیں تے اوہناں تے اپنا حق جتنا فرض سمجھدے نیں تے ایہ ریت ختم ہونی چاہیدی اے کہ اوہ استعمال تے کرن پر جدوں حق تے مان دیوں دی واری آوے تے سبھ کجھ بھل جاؤن ایس ریت دے خلاف نجم حسین سید ہوراء نے ایس ڈرامے وچ آواز بلند کرن دا آہر کیتا اے۔

نجم حسین سید ہوراء نے ایس ڈرامے راہیں اوج دے جدید دور وچ وی عورتاں دی آزادی نوں لے کے آواز بلند کیتی اے کہ جے عورت اوج وی گھروں باہر اپنے کماؤں تے کھاؤں لئی کجھ کم کر دی اے تے اوس نوں بھیڑے ناواں نال بلا لیا جاندا اے۔ ساڈے سماج وچ اوہدی کوئی عزت تے آبرو نہیں ہوندا۔ اگر کسے کم کرن والی تھاں تے زانیاں رل کے بیٹھ جاؤں تے سماج اوہناں نوں چنگا نہیں سمجھدا۔ نجم حسین سید ہوراء نے ایس ڈرامے وچ 11/9 دے واقعے ول وی اشارہ کر دے ہوئے اوج دے جدید دور وچ اوہناں لوکاں ول وی اشارہ کیتا اے جیہڑے کہ بغیر سوچے سمجھے جزا، سزا، جنت تے دوزخ دے فیصلے کر دے ہوئے اپنے آپ نال نال لوکاں نوں وی ایس غم داروگی بنا دیندے نیں۔ جیہدے علاج کوئی نہیں۔ مثال دے طور تے

”ایہ طالبان سر تل تے دھر کے نکلے نیں دودھ بخشاکے دل کیتا جدوں اگلا پیہہ چکیتاے جتناں نوں نکل گئے۔“ 18

اوہناں نے ایس ڈرامے راہیں صوفی ازم دی تشریح ماڈرن ٹائم تے واقعات دے ہیڈ کر دیاں ہو یاں ساڈے سماج دے نفسیاتی تے مذہبی شعور نوں جگانوں دی کوشش کیتی اے۔

شاہ ندیم ہوراء دا ڈرامہ ”کالا میڈا بھیس“ اک اجیہا ڈرامہ اے جیہدے وچ اوہناں نے اوج دے جدید دور دے دور دراز پنڈتے اوہدے واسیاں دے بنیادی مسائل نوں بیان کرن دا آہر کر دے نیں جیہڑے کہ ہر روز اپنی بقائے لڑائی کر دے نیں تے بنیادی حقوق توں عاری نیں۔ اوہناں نے اپنے ایس ناکلک وچ بے رحم تے سنگدل حاکماں دا ذکر کر دے ہوئے آواز بلند کیتی اے کہ کس طرحاں اوہ ایس دھرتی، اوہدے وسیب، انساناں، مال ڈنگراں دے نال نال قدرتی وسائل تے وی اپنا حق جمائے بیٹھے نیں۔ اوہ پانی ورگی قدرتی نعمت نوں اپنے مفاد لئی استعمال کر رہے نیں تے پانی دی بندش توں اوہ صرف اپنی دھرتی ماں نہیں بلکہ ایس دھرتی دے معصوم تے مظلوم لوکاں نوں وی ایس ظلم دا شکار بناوندے نیں۔

ڈرامے دا آغاز اک مزار توں ہوندا اے اوہدے ڈھول دی تھاپ تے ساری لوکی جمع ہوئے ہوندے نیں۔ ایہ مزار اک پنڈتے ’کاپنڈ‘ وچ تھل دے علاقے وچ واقع اے۔ جتھے دے لوک پانی ورگی بنیادی ضرورت توں محروم ہوندے نیں فیر پنڈتے دے حاکماں وچ کھوئی شاہ اک اجیہا کردار اے جیہڑا کہ اپنے چیلیاں ’مدھانی شاہ‘ تے ’ڈھولن شاہ‘ راہیں محروماں تے مجبوراً نوں اپنی طاقت دے زور تے شکار کر دے نیں۔ اوہناں دی سادگی تے بھولپن نوں ورتدے ہو یاں نفسیاتی طور تے کمزور کرن دی کوشش کر دے نیں۔

ایس نائک وچ کچھ کردار ایسے وی نہیں جیہڑے کہ چنگے دناں تے مٹھے پائیاں دے خواب لئی بیٹھے نہیں تے اوہناں کرداراں وچ اللہ و سایا، پیراں دتہ، سندری تے سوہنی شامل نہیں۔ جیہڑے کہ ایس اڈیک وچ شامل نہیں کہ کوئی معجزہ ہو جاوے تے رُکاپنڈ دے حالات بدل جاوے۔ فیر آخر کار اک دن ایس پیا سے تے محروم پنڈ وچ اک سیاہ پوش تے پراسرار اوپر ابندہ آوند اے تے اوہ پنڈ والیاں وچ پانی دی جوت جگا کے اوہلے ہو جاندا اے۔ مثال دے طور تے

”سندری: توں کون ایس۔۔۔۔۔؟“

اوپر: مہیں کون آں بڑا اوکھا سوال کیتا ای سندریئے

سندری: توں میڈاناں کیویں جاندا ایس توں تاں ایس وستی دا نہیں

اوپر: اچھا! تاں دل میں کیہڑی وستی دا آں

سندری: تیکوں نہیں پتہ توں کیہڑی وستی داں

اوپر: اپنی وستی ای تاں لبھدا اییاں۔ توں ڈٹھی اے میڈی وستی۔“¹⁹

شاہد ندیم ہوراں دے ایس ڈرامے وچ تھل دے وسنیکاں دے سماجی حالات نوں بیان کیتا اے کہ سچ بچ اچ دے جدید دور وچ انسان اوہناں شیواں توں محروم اے جیہڑا کہ اوہناں دا بنیادی حق اے تے ساڈے سماج دے کرتادھر تا عام لوکاں دیں نظراں توں اوہلے اوہناں نوں ذہنی، جسمانی، نفسیاتی، سماجی تے معاشی طور تے مفلوج کرن دا جتن پئے کر دے نیں۔

ایس ساری بحث توں ایہ گل سامنے آوندی اے کہ پاکستانی پنجابی ڈرامہ نگاراں جتھے اپنے آل دوال دے حالات توں باخبر نیں۔ اوہتھے ای اوہناں نے ملکی تے عالمی سطح تے ہون والیاں تبدیلیاں نوں سماجی، معاشی، مذہبی، سیاسی رویاں نوں عمرانی حوالے نال بیان کیتا۔ اوہناں نے طبقاتی اونچ نیچ، قبضہ گیری، جاگیر داری تے سرمایہ داری نظام دے خلاف آواز بلند کیتی نال ای نال اوہناں نے داخلی احساس تے سماجی مسئلیاں نوں وی بیان کرن دا آہر کیتا اے۔ ہر معاشرے دا نظام فکر، احساس، سیاسی، مذہبی تے عمرانی شعور تے تابع ہوند اے۔ پاکستانی پنجابی ڈرامہ نگاراں نے ایس شعور دی مکمل عکاسی کیتی اے۔ اوہناں نے معاشرے تے لوکاں دی سمت تے سوچ نوں مثبت شعور تے اقدار و روایات ول ٹورن تے زور دتا اے۔ الغرض پاکستانی پنجابی ڈرامہ نگاراں نے انسانی حیاتی دے نال نال سماج تے لوکاں دی مسائل دی نشاندہی انفرادی تے اجتماعی سطح تے بیان کرن دی کوشش کیتی۔ اوہناں ایہناں دو ہاکیاں وچ ہون والی تبدیلیاں جیہڑیاں کے ملکی تے عالمی سطح تے ہونیاں اوہناں دے اثرات لوکاں، معاشرے تے سماج نوں کس طرح متاثر کر دے نیں لیکھیا اے۔

حواشی

- 1- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر۔ پنجابی ادب دار لقا۔ 158
- 2- نجم حسین سید، اک رات راوی دی (لاہور: زُت لیکھا، 2000ء) 91
- 3- نجم حسین سید، اک رات راوی دی۔ 41
- 4- نجم حسین سید، اک رات راوی دی۔ 44
- 5- دلپ کور ٹوانہ۔ زمین پچھے اسان (لاہور: پچھت کتاب گھر، 2001ء) 112
- 6- دلپ کور ٹوانہ۔ زمین پچھے اسان۔ 11
- 7- بانو قدسیہ۔ آسے پاسے (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2002ء) 48
- 8- بانو قدسیہ۔ آسے پاسے۔ 295
- 9- نجم حسین سید۔ الفوجیرنی دی وار (زُت لیکھا، 2002ء) 131
- 10- کنول مشتاق۔ بگل دے وچ چور (لاہور: بزم فقیر پاکستان، 2002ء) 45
- 11- شاہد ندیم۔ بلھا (لاہور: اجوکا پبلشرز، 2005ء) 46
- 12- نگہت خورشید۔ رسبھماں رنی (لاہور: الامین پرنٹرز، 2005ء) 151
- 13- نجم حسین سید۔ کھیال چوکلی (لاہور: پچھت کتاب گھر، 2008ء) 20-21
- 14- نجم حسین سید۔ کھیال چوکلی۔ 70

ISSN E: 2709-8273
ISSN P: 2709-8265

JOURNAL OF APPLIED
LINGUISTICS AND
TESOL

JOURNAL OF APPLIED LINGUISTICS AND TESOL (JALT)
Vol.7.No.4 2024

- نجم حسین سید۔ دیوامنڈری (لاہور: سچیت کتاب گھر، 2010ء) 22 -15
- نجم حسین سید۔ دیوامنڈری۔ 31 -16
- فرجاد نبی۔ انجی چنھی دی ٹکی (لاہور: سچیت کتاب گھر۔ 2011ء) 210 -17
- نجم حسین سید۔ ایوین نہ ہنی اوہ گل (لاہور: سچیت کتاب گھر۔ 2014ء) 89 -18
- شاہد ندیم۔ کالا مینڈا بھیس (لاہور: اجوکا پبلی کیشنز، 2017ء) 27 -19

